

УДК 371.13

О.Л. ПІНСЬКА,

доцент, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та вікової психології Криворізького державного педагогічного університету

ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

У статті аналізуються різні підходи до визначення понять «невербальна комунікація, «невербальна поведінка». Здійснена характеристика засобів неverbальної поведінки. Розкрито методика формування неverbальної поведінки в процесі навчання. Обґрунтовані психолого-педагогічні умови ефективного формування неverbальної поведінки.

Ключові слова: комунікативна компетентність, неverbальна комунікація, неverbальна поведінка, мімічна виразність, пантомімічна виразність.

Постановка проблеми. Одним із важливих компонентів професійної компетентності вчителя виступає комунікативна компетентність, вагомою складовою якої є комунікативна поведінка, яка включає в себе вербальну і неverbальну комунікацію. Сутність поняття «невербальна комунікація» в психолого-педагогічній літературі тлумачиться по-різному. Одні автори (Л. Єршова, О. Леонтьєв та ін.) розглядають поняття неverbальної комунікації як джерело додаткової інформації до власне мовленнєвого повідомлення. Є підходи, в яких неverbальна комунікація розглядається в контексті спілкування, як його складова (Б. Ананьєв, Л. Петровська та ін.).

О. Кузнецова, В. Лабунська, розкриваючи сутність неverbальної комунікації через опис основних типів неverbальних сигналів, які може використовувати людина, визначаючи їх взаємозв'язок і комунікативні можливості, вводять поняття «невербальна поведінка», яка характеризується як соціально і біологічно обумовлений спосіб організації засвоєних індивідом неverbальних засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно форму дій і вчинків [4; 6].

Структура неverbальної поведінки представляє взаємодію різних елементів кінетики: жест, міміка, погляд, поза, дотик, хода та ін. Неverbальний репертуар особистості являє собою цілісність. І хоча міміка більшою мірою передає стан людини, жести свідчать про інтенсивність переживань, спрямованість погляду говорить про характер контакту, поза з більшою очевидністю передає ставлення до людини, кожен елемент несе одночасно інформацію про різні психологічні і соціально-психологічні характеристики особистості, а їх інтеграція виражається в мімічній і пантомімічній виразності особистості.

Неverbальна поведінка в педагогічній діяльності відіграє значущу роль. Вона виступає зовнішньою формою прояву складного внутрішнього життя вчителя, допомагаючи йому глибше і яскравіше виразити себе, розкрити все краще, професійно значуще в його творчій особистості. Значення засобів неverbальної поведінки полягає в тому, що вони передають не стільки те, що людина думає (для цього вона використовує вербальні засоби), скільки, що і як вона відчуває. І чим естетично виразніші засоби неverbальної поведінки вчителя, тим ефективніше процес комунікативної взаємодії.

Проте, як свідчить теоретичний аналіз і практика, значна частина вчителів не володіє належною мірою засобами неverbальної поведінки, що спричиняє невідповідність між почуттями, думками, бажаннями та їх зовнішнім оформленням. Отже, учні отримують інфор-

мацію неадекватну тій, яку педагог хотів передати, в той час, коли кожен другий вчитель (із 84 опитаних) не бачить необхідності оволодівати невербальними засобами. При цьому оволодіння невербальною поведінкою не перебуває у прямій залежності від стажу роботи. Одноманітність, бідність прийомів невербального впливу на учнів, надумана театральність зовнішніх засобів виразності, характеризує як досвідчених учителів, так і вчителів-початківців.

Тому серед актуальних проблем підготовки майбутнього вчителя визначається і проблема формування невербальної поведінки у студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема невербальної поведінки в діяльності педагога знайшла своє відображення в численних психолого-педагогічних дослідженнях (О. Бодальов, П. Галахова, Ю. Ємельянов, Л. Єршова, В. Кан-Калик, О. Кузнецова, В. Лабунська, О. Леонтєв, А. Макаренко, Л. Рувинський та ін.).

Так, О. Бодальов наголошує на тому, що коли учні сприймають учителя безпосередньо, або відтворюють його образ опосередковано, то, перш за все, вони відображають вираз обличчя, особливості ходи, улюблені жести. Ці виразні рухи і виразні дії «створюють образ діючої особи, розкривають її внутрішній зміст у зовнішній дії і роблять невидиму творчу діяльність педагога видимою, що дозволяє йому з меншими затратами сил і енергії добитися більших результатів» [2, с. 161].

А. Макаренко, наголошуючи на необхідності володіння засобами невербальної поведінки, звертаючись до вчителів, говорив: «Вихованець сприймає вашу душу і ваші думки не тому, що знає, що у вас у душі відбувається, а тому що бачить вас, слухає вас» [7, с. 172] і стверджував, що для багатьох досвідчених педагогів такі «пустощі як стояти, як сидіти, як встати зі стільця, посміхнутися, як подивитися стали вирішальними» [7, с. 117].

З точки зору С. Рубінштейна, «Виразні рухи і виразні дії, створюють образ дійової особи, розкриваючи її внутрішній зміст в зовнішній дії», і далі «... вони – мова, позбавлена слова, але сповнена експресії» [8, с. 161–162].

На великі можливості невербальних умінь указує Ю. Ємельянов. При цьому, наголошує науковець, здатність невербального емоційного резонансу на переживання іншого формується у людини набагато раніше, ніж можливості вербального виразу почуттів. Тому студента необхідно вчити не тільки правильному набору слів, але також відповідним, допоміжним, соціальним прийомам красномовства – голосовим і жестовим [2].

Істотний внесок у вирішення проблеми невербальної поведінки вносять дослідження В. Лабунської. Виходячи з того, що педагогічний процес є взаємодія, важливе значення, на думку автора, мають уміння вчителя виражати себе через невербальні засоби і адекватно інтерпретувати невербальну поведінку партнера по спілкуванню [6].

Аналогічну думку висловлює О. Кузнецова, яка виділяє в невербальній поведінці як домінуюче уміння гнучко використовувати власний невербальний репертуар в процесі спілкування, диференціювати і адекватно розуміти невербальну поведінку людей [4].

Тому в плані нашого дослідження вагоме значення поряд з уміннями самопрезентації через засоби невербальної поведінки ряд вчених виділяють уміння розуміти, а не тільки бачити, тобто адекватно моделювати особу учня, його психічний стан [5]; уміння «читати» експресію, психологічно тлумачити поведінку людей, співпереживати, давати їм оцінку [1].

У цьому аспекті заслуговує на увагу дослідження Л. Єршової, яка акцентує увагу на уміннях «правильно сприймати по виразу обличчя, по рухах, діях і вчинках, а також мовних реакціях дитини її психічний стан і емоційні переживання; уміння швидко прораховувати різного роду реакції школяра на ту або іншу педагогічну дію і перебудовувати свої дії, поведінку на основі отриманої інформації; уміння спостерігати, «бачити» і швидко оцінювати педагогічні ситуації, труднощі в своїй діяльності і діяльності учнів» [3, с. 4].

Попри значну кількість досліджень з означеної проблеми, проблема формування невербальної поведінки у майбутнього вчителя в навчальному процесі не знайшла належного висвітлення в психолого-педагогічній літературі, що робить її актуальною.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розкрити сутність, зміст та методику формування невербальної поведінки у студентів педагогічного вишу в навчальному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідність формування невербальної поведінки у студентів визначається практичними потребами удосконалення комунікативної компетентності вчителя засобами невербальної поведінки.

Процес формування невербальної поведінки був спрямований на вирішення таких завдань:

- засвоєння об'єктивних значень невербальної поведінки;
- зняття однозначності в тлумаченні невербальних проявів;
- об'єктування і відрефлексування кожним студентом власного невербального репертуару;
- розвиток навичок природного вираження себе через засоби невербальної поведінки.

Формування невербальної поведінки здійснювався поетапно:

1) теоретичний – створення інформаційної і мотиваційної основи невербальної поведінки; 2) тренінговий – формування окремих механізмів невербального репертуару за допомогою системи вправ; 3) корекційно-моделюючий – формування невербальної поведінки в умовах групової взаємодії.

На першому етапі студенти оволодівали знаннями сутності та змісту невербальної поведінки. Створенню інформаційної і мотиваційної основи сприяло також виявлення умінь «зчитувати» та інтерпретувати зовнішні засоби виразності інших людей. Для цього використовувалася модифікована методика «Вільної семантичної оцінки невербальної поведінки» В. Лабунської, відповідно до якої студентам необхідно було описати емоційні стани, якості, соціальну роль і взаємини особистостей. Для визначення спочатку використовувалися фотознімки окремих людей, потім групові знімки, картини, на яких були зображені дієві особи в динаміці. Слід зазначити, що студентами точніше сприймаються типові, яскраво виражені емоції (радість, страх, горе тощо), а із складних емоцій більш точно диференціюються негативні.

На другому етапі відпрацьовувалася система окремих навичок, які характеризували певний елемент невербальної поведінки. Спочатку студенти отримували індивідуальні завдання на передачу інформації, зміст якої аудиторії був невідомий (наприклад, виразити за допомогою невербальних засобів, що таке степові простори України, осінній дощ, лагідне сонце тощо). Група повинна була розкодувати сигнали невербальної поведінки однокурсника, виявити недоліки і намітити шляхи їх усунення.

Практика засвідчила, що найбільш складно студенти засвоюють експресивні жести. Тому на заняттях увага зосереджувалася на використанні системи вправ на розвиток психологічного жесту (зобразити музичний твір, типи людей: рішучий, хитрий, мудрий, егоїст, альтруїст тощо).

Спочатку на тренувальному етапі відпрацьовувався автоматизм дії. Але практика засвідчила, що оволодіння кодом, який характеризує ту чи іншу емоцію, ще не дає необхідного позитивного результату. Велике значення має врахування ситуації, яка викликала той чи інший прояв невербального репертуару. Тому, щоб запобігти стереотипності в невербальній поведінці майбутніх педагогів, необхідно було формувати уміння переносити набуті навички в нові нестандартні ситуації професійного спрямування. Для цього використовувалися педагогічні етюди, ситуаційно-рольові ігри.

Кожен етюд на педагогічну тему вимагав від «студента-вчителя» передавання за допомогою зовнішніх засобів виразності його змісту. «Студенти-учні» озвучували цей зміст через характеристику невербальних засобів, використаних учителем. В процесі аналізу відповідності змісту етюдів його представленості «студент-вчитель» мотивував свій варіант мімічної і пантомімічної реакції.

Ситуаційно-рольові ігри в нашому експерименті виконувала дві функції: діагностування – відслідковування рівня сформованості невербальної поведінки; розвиток невербального репертуару. Механізмом залучення кожного студента в рольові форми проведення занять був діяльнісно-особистісний підхід, який дозволяв враховувати індивідуально-психологічні можливості кожного в оволодінні тим чи іншим невербальним засобом.

Для гри використовувалися ситуації творчого або конфліктного характеру, тому що саме такі ситуації створюють умови для емоційного збудження, яке є першоосновою вся-

кої дії і проявляється особливо рельєфно в міміці, жестикуляції, позі. Непередбачені зміни в ході гри в поведінці однієї дійової особи вимагали коригування педагогічного впливу, що було неможливим без адекватності сприйняття, змін власного внутрішнього стану, рефлексування нових умов взаємодії, що потребувало використання відповідної невербальної поведінки. Участь у ситуаційно-рольових іграх сприяла як закріпленню сформованих навичок, так і формуванню умінь імпровізації.

Досвід невербальної поведінки на корекційно-моделюючому етапі набувався шляхом залучення студентів до активної діяльності в реальних умовах навчально-виховного процесу в школі під час педагогічної практики. Варіативність і творчий характер реальних педагогічних ситуацій вимагали динамічності і гнучкості зовнішніх засобів виразності. Відвідування і проведення уроків, виховних заходів давало студентам можливість, здійснивши самоаналіз, зрозуміти, що вони часто представлені учням через зовнішні засоби виразності не так, як бачать себе самі, що сприяло підвищенню мотивації до їх удосконалення і створювало можливості для ефективного розвитку комплексних умінь. Виявлення причин, які утруднюють оволодіння певними засобами невербальної поведінки, ставило студентів перед необхідністю працювати над зняттям «жорсткості» в проявах власних невербальних засобів.

Важливе значення в оволодінні невербальною поведінкою має самооцінка, адекватність якої дозволяла критично оцінити рівень сформованості власного невербального репертуару і вносити в нього певні корективи. Для успішного використання адекватних мімічних і пантомімічних реакцій періодично проводилося тестування студентів з метою зіставлення самооцінки з оцінкою викладача та інших студентів. Таким чином, створювалися умови для переоцінки кожним студентом способів вираження себе, що позитивно впливало і на формування засобів невербальної поведінки.

Методика розвитку невербальної комунікації передбачала дві важливі, на наш погляд, умови. Перш за все це забезпечення індивідуального підходу шляхом аналізу діяльності кожного на заняттях, порад-рекомендацій, спрямованих на удосконалення тих чи інших засобів невербального репертуару.

Другою важливою умовою розвитку невербальної комунікації виступало постійне отримання студентом інформації про те як він діє, розвивається і яких результатів досягає на кожному етапі навчання. Це забезпечувалося наявністю зворотного зв'язку, механізм якого давав можливість викладачу своєчасно коригувати саморозвиток студентів і більш результативно будувати процес оволодіння умінням невербальної поведінки. Сигнали зворотного зв'язку давали можливість кожному зіставити своє «бачення» експресії другої людини з «баченням» інших, усвідомити свій невербальний репертуар і його сприйняття іншими.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, проведене дослідження дозволило установити, що кожен засіб невербального репертуару в практичній діяльності вчителя проявляється не ізольовано, а перебуває у тісному взаємозв'язку і взаємообумовленості з іншими засобами. Рівень сформованості невербальної поведінки можливо суттєво підвищити шляхом цілеспрямованого поетапного навчання за певних умов. Ефективність процесу формування невербальної поведінки обумовлена індивідуально-типологічними особливостями студентів та особливостями ситуації взаємодії, що робить їх прояв значною мірою ситуативним, спонтанним, імпровізаційним.

Свідченням ефективності проведеної роботи стали зміни в розвитку компонентів комунікативної поведінки студентів, що проявилось в зростанні частоти узгодженості засобів невербального репертуару із ситуативним контекстом взаємодії, здатності адекватно використовувати зовнішні засоби виразності для створення необхідних емоційно-позитивних відношень і стримування проявів негативних емоцій. Подальшої розробки потребує проблема підготовки викладачів вищої школи до формування невербальної поведінки у майбутніх вчителів.

Список використаних джерел

1. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / А.А. Бодалев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 198 с.

2. Емельянов Ю.Н. Обучение паритетному диалогу: [учебное пособие] / Ю.Н. Емельянов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. – 106 с.
3. Ершова Л.Д. Особенности восприятия учителем личности учащегося / Л.Д. Ершова. – Л.: ЛГУ, 1978. – 157 с.
4. Кузнецова Е.В. Развитие межличностной невербальной коммуникации: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец.19.00.01 / Е.В. Кузнецова. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1989. – 22 с.
5. Леонтьев А.А. Психология общения / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 109 с.
6. Лабунская В.А. Невербальное поведение (Социально-перцептивный подход) / В.А. Лабунская. – Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 1986. – 135 с.
7. Макаренко А.С. Некоторые выводы из моего педагогического опыта: Педагогические соч.: в 8-ми т. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – 400 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2-х т. / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т.2. – 230 с.

References

1. Bodalev, A.A. (1982). *Vospriatie i ponimanie cheloveka chlovekom* [The perception and comprehension of a human being by a human being]. Moscow, Moskovskii universitet Publ., 198 p. (In Russian).
2. Emelianov, Yu.N. (1991). *Obuchenie paritetnomu dialohu* [Teaching an equal dialogue]. Leningrad, LHU Publ., 106 p. (In Russian).
3. Ershova, L.D. (1978). *Osobennosti vospriatiia uchitelem lichnosti uchashchehosia* [The features of the teacher's perception of the student's personality]. Leningrad, LHU Publ., 157 p. (In Russian).
4. Kuznetsova, E.V. (1989). *Razvitie mezhlichnostnoi neverbalnoi kommunikatsii*. Avtoref. kand. ped. nauk [The development of the interpersonal non-verbal communication. Avtoref. cand. ped. sci. diss.]. Moscow, MHU imeni M.V. Lomonosov, 22 p. (In Russian).
5. Leontev, A.A. (1997). *Psikhologia obshcheniia* [The psychology of communication]. Moscow, Smysl Publ., 109 p. (In Russian).
6. Labunskaiia, V.A. (1986). *Neverbalnoe povedenie (sotsialno-pertseptivnyi podkhod)* [Non-verbal behaviour (social-perceptual approach)]. Rostov-na-Donu, RHU Publ., 135 p. (In Russian).
7. Makarenko, A.S. (1984). *Nekotorye vyvody iz moego pedahohicheskogo opyta. Pedahohicheskie sochineniia v 8-mi t.* [Some conclusions from my teaching experience: Pedagogical writings: in 8 vol.]. Moscow, Pedahohika, vol. 4, 400 p. (In Russian).
8. Rubinshtein, S.L. (1989). *Osnovy obshchei psikhologii v 2-kh t.* [The fundamentals of general psychology: in 2 vol.]. Moscow, Pedahohika, vol. 2, 230 p. (In Russian).

В статье анализируются различные подходы к определению понятий невербальная коммуникация, невербальное поведение. Осуществлена характеристика средств невербального поведения. Раскрыта методика формирования невербального поведения в процессе коммуникативного взаимодействия. Обоснованы психолого-педагогические условия детерминации эффективного формирования невербального поведения.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, невербальная коммуникация, невербальное поведение, мимическая выразительность, пантомимическая выразительность.

The article treats of the various approaches to the definition of the concepts of non-verbal communication and non-verbal behaviour. The means of non-verbal behaviour have been characterized. A technique for the development of the non-verbal behaviour in the process of communicative interaction has been demonstrated. Psycho-pedagogical conditions for determining the efficient development of the non-verbal behaviour in students have been identified.

Key words: communicative competence, non-verbal communication, non-verbal behaviour, expressive mime, expressive pantomime.

Одержано 25.10.2016.